

УДК 327(470:497.11)“1918/1945”
94(497.11)“1918/1945”
94(470)“1918/1945”

Доц. др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

РУСКА И СРПСКА ТРАДИЦИЈА У НОВИМ ОКОЛНОСТИМА: СССР И ЈУГОСЛАВИЈА 1918–1941.*

Апстракт: На основу прегледа релевантне историографије, бројних зборника докумената и до скоро непознатих историјских извора аутор сагледава метаморфозу традиционалних односа Србије и Русије у периоду светских ратова.

Кључне речи: српско-руски односи, Први светски рат, Други светски рат, револуција 1917, руска емиграција, Коминтерна, колаборација

*Нема више Русије, али нема више ни Србије...*¹

Историографија односа два народа и две државе у првој половини 20. века састоји се од више обимних монографија. Детаљно су истражена питања српско-руских односа у Првом светском рату и у грађанском рату, о међуратном животу руске емиграције, о понашању југословенског режима према руској емиграцији, као и питање руско-српских (совјетско-југословенских) односа у периоду Другог светског рата.²

---

*Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ НБС, ф. Смирнова, несрећена грађа, писмо непознатог руског емигранта С. Смирнову. Неколико докумената из овог фонда је припремљено за објављивање у оквиру 4. тома едиције *Москва–Србија Београд–Русија: документа и материјали*, који се налази у штампани. Фонд није дефинитивно срећен и зато у фусотима наводимо само назив фонда.

² В. Маевский, *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Њу-Йорк, 1966; Н. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века)*, Москва, 2000; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006; Г. Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, Београд, 2004; В. И. Косик, *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е годы)*, Москва, 2007; А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2011.

Објављен је и низ зборника грађе на ову тему.³ Ипак, ни на нивоу синтеза нити на нивоу зборника грађе не постоји целовити поглед на трансформацију односа два народа (и држава у оквиру којих су они углавном живели) у наведеном периоду. Додатни проблем представља и то што је за део ових радова доминантна парадигма вештачке („совјетске“ / „југословенске“) заједнице или апсолутне вредности комунистичке идеологије, што смањује објективност избора документа и њиховог тумачења.⁴

Историја српско-руских односа пружа могућност оправданог коришћења придева „традиционални“ – када се карактерише њихова дубина и јачина. Додуше, сам појам „традиционални партнер“ или „традиционални савезник“ у последње време се користи толико често за односе са великим бројем земаља да се скоро изгубио његов значај и смисао. Краће сагледавање хронолошких граница и општих праваца српско-руских односа неопходно је за оцењивање изворног значаја „традиционалних односа“. Први примери контаката два народа из доба средњег века представљају спорадичне догађаје везане махом за руска путовања на Атос (манастир Св. Пантелејмона „Русик“) или у Цариград.⁵ Најпознатији из ових „издвојених“ случајева је пример младог Растка (Немањића), кога су руски монаси одвели на Атос. Ситуација се променила у другој половини XV века када је Московска Русија остала једина независна православна држава. Од тада „руско-српски / српско-руски односи“ имају свој непрекидан ток све до 1917. године. Политичка промена која се догодила била је у статусу руских и српских земаља, у порасту снаге руског монарха и у тешкој борби српског народа за

³ S. Clissold, *Yugoslavia and Soviet Union, 1939–1973: A Documentary Survey*, London, New York, 1975; *Југословенски добровољци 1914–1918. Зборник докумената*, прир. Н. Поповић, Београд, 1980; *Советско-југославские отношения. 1917–1941 гг. Документы и материалы*, Подгот.: В. В. Зеленин и др., Москва 1992; *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Том 3: Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, приређивачи А. Шемякин, Е. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Москва–Београд, 2012; *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сб. документов*, Подгот.: Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, Москва, 2014; *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, прир. А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд, 2014.

⁴ Релативност веродостојности историографије, па чак и објављених збирки извора насталих у доба монопартијског режима о догађајима минулог столећа приказала је новија публикација истраживача из водеће домаће архивске институције. *О приступу прошлости. Пример једног историјског извора*, прир. М. Перишић, Б. Мајданац, Београд, 2010.

⁵ А. А. Турилов, *Культурные связи Московской Руси и Сербии в XIV–XVI вв., Москва–Србија Београд–Русија: документа и материјали*, том 1: Друштвене и политичке везе XIV–XVIII век, Београд–Москва, 2009, стр. 79–80.

„златну слободу“ и уједињавање свих српских земаља. У овом процесу политичке повезаности долазило је и до директне везе руских и српских династија (од Ивана Грозног и његове баке Ане из рода Јакшића, која је живела на руском двору, све до Јелене Петровне Српске – супруге жртве Алапајевска – кнеза Иоана Константиновича Романова), али је најтрајнија веза била у односима сестринских православних цркава – Руске и Српске православне цркве (РПЦ и СПЦ). Након катастрофе Првог светског рата и његових последица дошло је до судбоносних промена и прелома у многим историјским процесима па и у односима два народа, Срба и Руса, као и уопште у њиховим животима.

Почетак овог прелома био је Велики рат 1914–1918. године, услед кога је дошло до уништавања националних држава руског и српског народа – Русија и Србија су нестале са политичке карте. Дошло је и до тектонских геополитичких промена – стратешки значај Русије за Србију и Србије за Русију је увелико био деградиран. Југославија је имала много мањи стратешки интерес за СССР, а СССР за Југославију. Румунија је без икаквих правних основа 1918. године окупирала руску провинцију Бесарабију, па је Русија све до 1940. изгубила приступ Дунаву, а Југославија се све до 1938. више није граничила са великим државама - геополитичким ривалима Москве. Идеологије двеју држава такође су се нашле у пуној супротности – агресивни месијански комунизам се налазио у потпуној супротности са интегралним југословенским национализмом. Москва је издала вишевековну традицију своје спољне политике и окренула се подржавању муслиманских и католичких народа у њиховом супротстављању православним народима на подручју великог Балкана – некадашње Османске царевине – све до краја 30-их година XX века. Тај заокрет у руско-српским међудржавним односима био је тим трагичнији ако се сетимо да је заправо претходни период био врхунац међусобног „зближавања, интензивне сарадње и руске заштитничке политике према Србији“.⁶ Од свеопште симпатије према „малој, али јуначкој Србији“⁷ која је некада владала у Москви и велелепног Српског црквеног подворја на зеленој и ушушканој Сољанки дошло се до деловања на истој адреси мрачне централе „Југословенског совјета радних и сељачких депутата“⁸ који су се бавили изградом инструкција о таоцима, њиховом држању

⁶ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21. век: историја односа*, Београд, 2012, стр. 92–94. Видети шире: Н. Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд, 2007.

⁷ *Москва–Србија Београд–Русија: документа и материјали*, том 3: Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, Москва–Београд, 2012, стр. 337.

⁸ И. Ољром, А. Добник и И. Милкић као представници „Југословенског совета“ су од 25. марта 1919. преузели „зграде 4/6 и 6 на ул. Сољанка“ од „бившег Српског подворја“. Уместо архимандрита Михаила за управника су поставили И. Ољрома.

у концентрационим логорима и погубљењу.⁹ На предлог југословенских бољшевика међу таоце су, априла 1921. године, стављани „сви официри старе српске и црногорске војске, сви утицајни виши официри бивше аустро-угарске војске, сви бивши цивилни службеници (интендант)и српске војске који су деловали у Украјини и Сибиру и сви утицајни цивили из редова буржоаске и интелектуалне класе“.¹⁰ Уместо „светлости православља“ нова бољшевичка Москва је после револуција и грађанских ратова на Балкан слала терористички дух Коминтерне.¹¹ Ипак, услед деловања низа фактора, после таквог распада српско-руски односи су крајем периода који сагледавамо (односно крајем Другог светског рата) дошли до потпуног заокрета. Исти ти војници са црвеном звездом, који су марширали хиљаде километара од Москве до Београда, били су дочекани као ослободиоци. Њима нису хтели да се супротставе припадници ниједне од страна у грађанском рату који је током Другог светског рата поделио српски народ на три дела. Сагледавање природе и разлога ове трансформације представља основну тему нашег истраживања.

*Ова наша луда браћа изгледа неће се опаметити, стање све црње и горе. Овде је као и код Вас страх и ужас.*¹²

Улазак Русије у светски сукоб почетком рата су активно пропагирани исти људи који су касније спремали државни удар марта (фебруара) 1917. године. Позната је белешка А. И. Гучкова министру спољних послова С. Д. Сазонову у којој је лидер опозиције у Думи критиковао „слабост цара“ и „издају Србије“ у случају да се Русија не умеша у Велики рат, и чак претио револуцијом уколико то не буде извршено.¹³ Исти Гучков је био један од кључних аутора плана заснованог на ката-

Са знањем Л. М. Карахана преузели су 19. марта 1919. и зграду српског конзулата у Москви. *Советско-југославске одношенија 1917–1941 г.*, Москва, 1992, С. 68–69.

⁹ РГАСПИ. Ф. 549. Оп. 6 Д. 39. Л. 22.

¹⁰ РГАСПИ. Ф. 549. Оп. 6 Д. 39. Л. 23.

¹¹ Највећи комунистички терористички напади на Балкану почетком 20-их година су били: видовдански атентат на регента Александра I Карађорђевића 1921, убиство бившег министра унутрашњих послова Милорада Драшковића 21. јула 1921, револуционарни терор за време септемарског устанка 1923. у Бугарској, убиство генерала Константина Георгијева 14. априла 1925. и круна тих напада – експлозија у цркви Св. Недеље на Велики четвртак 16. априла 1925. од које су погинуле 134 особе, а рањено је око 500. М. Радев, „Атентатът в Св. Недеља“, *Кървавият Велики четвъртък (стенографски записки по делото)*, Софија, 1925.

¹² АС, МИД-ПС, ПФ IV, р. 61, 1917, Писмо архимандрита српског подворја Михаила српском посланику М. Спалајковићу. Москва–Петроград, 6. VI. 1917.

¹³ ГАРФ. Ф. 555. Оп. 1. Д. 1432. Л. 1–2.

строфалној идеји – збацивања са престола цара Николаја II усред рата.¹⁴ А да постоји опасност од револуционарних потреса у случају сукоба са централноевропским германским силама увиђали су опрезни руски политичари и пре избијања рата.¹⁵ Да је улазак Русије у рат баш у лето 1914. био последица велике личне везаности цара Николаја II за Србију, али и да је рат био разлог пада Русије у револуционарном вихору, истичали су руски емигранти, и то посебно они у Србији.¹⁶

Већ 6. (19) марта 1917. српски генерални конзул у Одеси М. Цемовић писао је Н. Пашићу о последицама по српску ствар драматичних промена у Русији: „до преврата, наша национална идеја имала је најискре-нијег заштитника у лицу цар Николе... С падом цара и с њиме старога бирократског апарата, разрушено је у знатној мери оно, што смо ми до сада радили и урадили у политичким круговима старога режима. Сад се мора рачунати с партијама, њиховим вођама и њиховим политичким програмима уколико се они додирују међународних питања уопште и наших напосе.“¹⁷ Без обзира на бројна обећања и изразе симпатија према Србији,¹⁸ у односу руских власти према њој назирали су се одређени проблеми – изгледност сепаратног мира (или бар мира „без анексија“, тако драгог левичарским партијама), што је значило потпуну катастрофу за српске територијалне аспирације.¹⁹

После фебруарских (мартовских) догађаја 1917. године у Русији, Србија је очито изгубила реалну руску залеђину на преговорима са земљама Антанте о будућности југоисточне Европе. Привремена влада нити је желела нити је могла да има независно мишљење у преговорима са Француском, а поготово Енглеском. Ипак, у том тренутку је много озбиљнији био проблем Српског добровољачког корпуса у Русији. Његова судбина се сагледавала кроз југословенско питање и представљала је специфичан проблем на који такође није могла да не

¹⁴ А. И. Гучков расказивае... // «Вопросы истории», 1991, № 7/8. – С. 205–206.

¹⁵ А. Тимофејев, „Предвиђање будућности или зашто је Русија ступила у Светски рат. Предатна белешка руског министра унутрашњих послова П. Н. Дурново о избијању Првог светског рата“, *Историјске свеске*, 2014 (11), стр. 13–25.

¹⁶ У оквиру званичне манифестације посвећене преносу посмртних остатака и њиховом сахрањивању у заједничку гробницу 24. маја 1935, организатор свечаности је шокирао јавност рекавши у свом говору: „Данас, сахрањујући ове кости, ми сахрањујемо не само кости наших погинулих војника, наше свете кости, него сахрањујемо и нашу руску глупост“, јер је сматрао да је Русија ступила у рат због Србије, која је доживела Голготу и нестала, а овајдиле су се само савезничке државе – Енглеска и Француска. М. Ф. Скородумов, *Шта треба да зна сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд, 1939.

¹⁷ АС, МИД, ПО, 1917, Ф IX, Д III, 173–181.

¹⁸ АС, МИД, ПО, 1917, Ф IX, Д II, 123–125.

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1917, Ф IX, Д III, 215–216.

утиче ситуација настала падом династије Романов.²⁰ Пре тога су у руским владајућим круговима на Нишку декларацију гледали као на манифест уједињења српских земаља, а Југославију су сматрали проширеном верзијом Велике Србије, што се поклапало и са погледима које је српска елита износила руским дипломатским представницима.²¹ У игри је тада било и могуће очување федерализоване и пацификоване Аустрије, што је могло да значи одређено територијално задовољење Србије, уз очување хабзбуршке власти у јужнословенским католичким земљама.²² У новим условима морала је да јача идеја „Југославије“ као равноправне државе три народа уз све консеквенце, што није могло да не утиче на најкрупнију тадашњу борбену јединицу Србије – Српски добровољачки корпус, који се налазио у Русији још од свог формирања 1916. године.²³ Ту долази до стварања „дисидентског“ покрета, из кога је изашло више будућих припадника антидржавних организација – и усташке и комунистичке.²⁴ Заправо, решавање судбине поданика српске краљевине и заробљених војника црно-жуте монархије (Срба, Хрвата и Словенаца) представљало је основни заплет српско-руских политичких односа из првог дела међуратног раздобља, који можемо условно назвати „Револуција и грађански рат“.

То питање се решавало снагама српског дипломатског особља – посланства у Петрограду, конзулата у Одеси и Москви, који су се касније, са повлачењем главнине добровољачких трупа, померали све до Сибира и Далеког истока. Српска краљевска дипломатска мисија званично се опростила од цара после абдикације 12. (25) марта, што је учинио српски војни конзул Б. Лонткевић. Николај II је рекао „да је увек имао симпатије за братски српски народ и да се нада (...) да ће српски народ остварити своје идеале, (...) да се рат доведе до победничког краја“, поздравио је Александра Карађорђевића, распитивао се о добровољачком корпусу и молио да им се пренесе његов поздрав. На крају, цар

²⁰ Г. Милорадович, А. Тимофеев, Я. Вишняков, *Армия без государства: от сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, Москва, 2014.

²¹ А. Тимофеев, Г. Милорадовић, „Србија или Југославија? Почетни концепт послератног разграничења Србије и Аустроугарске из 1915“, *Историјске свеске*, 2014 (12), стр. 413–420.

²² АС, МИД, ПО, 1917, Ф IX, Д III, 173–181.

²³ И. Јовановић, С. Рајковић, В. Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918)*, Београд, 1954, стр. 12–18; Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, Београд, 1977, стр. 339–340.

²⁴ Г. Милорадович, А. Тимофеев, Я. Вишняков, *Армия без государства: от сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, Москва, 2014, С. 83; АС, Ф. М. Спалајковић, д. 66.

је пружио представнику Краљевине Србије руку и рекао: „милостиви Бог нека заштити Српски Народ“.²⁵ Српска краљевска дипломатска мисија убудуће је покушавала да се додвори Привременој влади певајући хвалоспеве „слободном руском народу“ и истичући не „православну словенску идеју“ као пре, већ „демократски дух“.²⁶

После бољшевичке или, како су је на француски начин називали, „максималистичке“ октобарске револуције, дошло је до неизбежног затезања односа. Пре свега то је изазвано проблемима насталим након објављивања тајних планова будућих анексија и, уопште, позадине рата која није смела да се објављује док је Русија била члан коалиције противника Централних сила.²⁷ Преговори о сепаратном миру су дошли на ред као остварење бољшевичког „декрета бр. 1“ – „Декрета о миру“ прихваћеног 26. октобра (8. новембра) 1917. године. Природно да је Србија, чија је територија била окупирана, одбила да учествује у заједничким разговорима о миру и чинила све да отежа склапање сепаратног мира.²⁸ Услед погоршавања односа између Антанте и Русије долази и до чувеног инцидента на дипломатском пријему, када је српски посланик М. Спалајковић директно увредио В. Лењина. Спалајковић је тада рекао: „Ви се усуђујете да говорите о издаји Савезника, Ви који сте за навек изгубили част? Ја вам плујем у лице!“ На то му је, наводно, Лењин узвратио: „Схватам ваше очајање, али нашу политику диктира воља, да по сваку цену и што је пре могуће учинимо крај проливању крви у Европи.“²⁹ Интересантно је ипак да тај демарш Спалајковића није био дошао због збацивања цара, Октобарске револуције, објављивања поверљивих српских меморандума или пак Брестлитовског мира. У овом случају Спалајковић је изразио подршку посланику Румуније К. Диамандију, кога су бољшевици са комплетним особљем румунског посланства узели за таоца након почетка румунске окупације руске провинције Бесарабије.³⁰ Вероватно је ствар са румунским послаником била кап која је прелила чашу. Након што је 3. (16) марта 1918. најзад био потписан Брестлитовски мир, са „ужасним и срамним условима“, који је послужио као разлог за грађански рат и интервенцију, српско дипломатско особље, које је већ било напустило јужне пределе Русије (где

²⁵ АС, МИД, ПО, 1917, ФХ, Д II, 93.

²⁶ АС, МИД, ПО, 1917, ФХ, Д II, 123–125; РГИА. Ф. 1278, оп. 5, д. 1350, л. 12.

²⁷ АС, МИД, ПО, 1917, ФХ, Д I, 63; АС, МИД, ПО, 1917, ФХ, Д I, 26; АС, МИД, ПО, 1917, ФХ, Д I, 41.

²⁸ АС, МИД, ПО, 1917, ф IX, Д I, 62.

²⁹ АС, НП, 2/III.

³⁰ Враћена је у састав СССР-а 1940.

су Немци створили марионетску „Независну Државу Украјину“), напустило је и Петроград и повукло се на исток и север Русије.³¹

После повлачења српске дипломатске мисије и војног особља на руске територије под контролом Антанте долази до активнијег мешања појединих српских официра и војника у грађански рат на страни „црвених“ или „белих“, па су пале и прве жртве.³² Паралелно се кристалише српски став, који је с временом постао све чвршћи – без обзира на негативан однос према бољшевицима: „нипошто не допустити употребу српске војске против Руса“.³³ У међувремену дошло је и до још једног отежавајућег фактора – припадници царске породице (па и српска кнегиња Јелена Петровна) нашли су се у све тежим условима у Сибиру, што је изазвало забринутост српског краља и регента.³⁴ Тајно погубљење без судске одлуке српске дипломате су оправдано оцениле као гнусно „убиство“³⁵ царске породице. Уосталом, и саме убице су своје дело са поносом квалификовале као убиство, које су ипак покушавале да прикрију од народа.³⁶ Корази ка спасавању кнегиње Јелене из бољшевичке тамнице су изведени уз активно залагање српске дипломатије и норвешке дипломатске мисије, која је заступала српске интересе у Петрограду.³⁷ Ипак, основни проблем који је српска дипломатија решавала у Русији 1917–1918. године било је извлачење добровољачког корпуса, односно преосталих јединица те формације. И док је првобитна евакуација преко Архангелска представљала релативно повољну верзију тог пута, преостали су морали да крену на тежак пут из Јарославља за Порт-Артур.³⁸

Повлачење добровољачких јединица из Русије пратило је више тешкоћа, које су изазивале сибирска клима, ратне несташице и опасности грађанског рата. Ипак, по младу државу која се у мукама рађала на Балкану највећа опасност била је инфилтрација бољшевичке идеологије, због чега је морало да дође до филтрације повратника у посебном

³¹ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I, р. 32/1918.

³² АС, МИД, ПО, 1918, Ф II, Д IV, 34.

³³ АС, МИД, Ф IX, Д V, 1918, 426ццц.

³⁴ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I, р 85/1918; АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р 131/1918; АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р 131/1918.

³⁵ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р. 111/1918.

³⁶ Г. И. Мясников Философия убийства, или Почему и как я убил Михаила Романова / публ. Б. И. Беленкина и В. К. Виноградова // Минувшее : Ист. альм. 18, М.–СПб., 1995, С. 7–191.

³⁷ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р 131/1918.

³⁸ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р 64/1917.

логорском систему.³⁹ Добровољачке групе су већ у мају 1917. толико „попримиле“ руски дух да су створиле свој војнички комитет, који је одлучио да ухапси команданта дивизије и његов штаб.⁴⁰ Са извлачењем добровољачких трупа и других припадника корпуса СХС са бољшевичке територије контакти српске владе са бољшевичком влашћу су се у све већој мери гасили. По завршетку Првог светског рата и до краја грађанског рата у Русији (1919–1921) представници Београда су имали „дипломатску и војну мисију код адмирала Колчака у Западном Сибиру, генерала Деникина у Јужној Русији и (...) [представништва] дипломатска и војна у Источном Сибиру, као и у Владивостоку“, чији је основи циљ био репатрирање свих сународника из Русије.⁴¹ Непосредни прекид односа српске владе са бољшевичком владом десио се у лето 1918, када је у јуну дошло до раскида чак и руско-српске телеграфске конвенције, а у августу и до хапшења чланова српске мисије у Москви и претње стрељањем. Слична ситуација је била и у Петрограду, где су бољшевици држали неколико српских официра као таоце, чији живот је био „у опасности у случају понављања каквог новог атентата“.⁴² Дошло је и до упада наоружаних црвеноармејаца у просторије српског посланства у Петрограду, које је том приликом опљачкано.⁴³ Најзад су 2. септембра 1919. и преостали чланови посланства Србије званично кренули из Русије за Београд, напустивши луку Архангелск, што је требало да значи дефинитиван прекид чак и индиректних односа. Међутим, спорадични контакти са представницима совјетске Русије били су ипак настављени. На пример, министар иностраних послова А. Трумбић је у августу 1920. у Лондону водио преговоре са представницима совјетске Русије.⁴⁴ После конференција у Ђенови (1922) и Лозани (1923) дошло је до таласа признања совјетске Русије од низа водећих европских држава, што је подстакло и Београд да размисли о поновном успостављању дипломатских односа са Москвом. Ту идеју јавно је износио С. Прибићевић.⁴⁵ Одређене кораке у овом правцу је чинио и српско министарство спољних послова, чији високи чиновник С. Пеливановић

³⁹ Г. Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, Београд, 2004; „Концентрациони логор за антидржавне елементе“, *Политика*, бр. 4542, 13. новембар 1920, стр. 3.

⁴⁰ АС, МИД, ПЦ, 1917, Ф1Х, ДV, 38.

⁴¹ АЈ, 354, Ф2, 212–215.

⁴² РГАСПИ. Ф. 549. Оп. 6. Д. 35. Л. 29.

⁴³ АС, МИД, Пс, П-ПО, Ф I р 138/1918; АС, МИД, Ф1Х, ДV, 1918, 436–439.

⁴⁴ АЈ, 334, Ф1, 689.

⁴⁵ В. Драговић, *СССР. Савез Совјетских Социјалистичких Република*, Београд, 1940, стр. 99–123, 125–130.

је активно радио на томе са Ф. Махиним, како је наведено у успоменама секретара левичарске емигрантске организације *Земгор* М. Агапова.⁴⁶

У контексту зближавања Југославије са СССР-ом морамо да истакнемо још неколико неуспелих покушаја. Политика Француске 1932–1934, а посебно за време окретања ка антинемачком савезу Л. Бартуа, није могла да не утиче на Југославију.⁴⁷ Још једним неуспешним покушајем можемо назвати идеју о стратешком ослонцу Југославије на СССР 1939–1941.⁴⁸ Ни набавка оружја и стратешких материјала покушана у јесен 1940. ни склапање пакта о узајамној помоћи после 27. марта 1941. није дало никаквих резултата.⁴⁹ Прецизније речено југословенска страна од јесени 1940. до зиме 1941. паралелно је водила преговоре и са Немачком и са СССР-ом уверавајући при томе тренутног партнера у то да су преговори са „оном другом страном“ само изнуђена делатност која неће да има реалне последице. Да ствар буде гора, из дипломатско-обавештајних канала и Немцима и Совјетима је постала позната ова двосмерност југословенске спољне политике. Далеко од неутралности је била и политика Југославије према Енглеској и савезницима британске круне (Грчкој, Француској, а после и „Слободним Французима“). У контексту претпостављеног „стратешког ослонца на СССР 1939–1941“ ови односи нису изгледали толико безазлено. Ова конфузна политика се настављала и после државног удара 27. марта 1941. С једне стране, иза леђа пучиста веома јасно се осликавала сенка енглеских обавештајних служби, с друге стране, Симовић је тежио да убеди немачког амбасадора у то да нова влада подржава „наставак сарадње са земљама Пакта, посебно са Немачком“, а с треће стране је настојао да активизира преговоре у Москви.⁵⁰

У одсуству чврстих међудржавних политичких односа, у међуратном периоду посебан значај су добила два активна друштвена феномена која су имала јасно политичко обележје и као таква могу да се посматрају као нека врста политичких односа (додуше са супротним предзнацима) – деловање Коминтерне и руске емиграције.

⁴⁶ АС, ф. ММА, 8.

⁴⁷ В. К. Волков, *Операција „Тевтонски меч“*, Москва, 1966.

⁴⁸ М. Бјелajaс, „Покушај стратешког ослонца Југославије на СССР 1939–1941“, *VIG*, 1–2/2006, стр. 41–66.

⁴⁹ Бјелajaс М., *Дипломатија и војска : Србија и Југославија 1901–1999*, Београд, 2010, стр. 181–212.

⁵⁰ А. Тимофејев, *Црвени и бели. Руски утицаји на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2014, стр. 221–245.

*Нестало је нашег анђела-чувара, и свуда нас Русе су почели
да притишћу, а пре су штитили.⁵¹*

Конзервативни српски кругови око краља Александра и патријарха Варнаве, који су представљали двојицу најзначајних заштитника руске емиграције у међуратној Краљевини, директно су се супротстављали успостављању односа са бољшевицима. Руска емиграција, посматрана као социјална група или културни феномен који је повезивао руски и српски народ, привлачила је до сада пажњу више истраживача.⁵² Ипак, политички утицај и уопште само политичко деловање емиграције у Краљевини СХС/Југославији представља једно недовољно проучено питање.

Пре свега, морамо да констатујемо да политичко деловање емиграције није било монолитно и пре би се могло рећи да је имало хаотичну природу, али која је пак имала и неки заједнички вектор. Руска емиграција на Балкану, а поготово у Краљевини, била је претежно конзервативног карактера. Велики број мушкараца је прошао рат и представљао је неку врсту остатака поражене Беле армије, иако по професији нису сви били војници. Богатије и либералније расположене масе емиграната су се концентрисале у Чехословачкој и Француској. Тај део су бољшевичке власти сматрале нарочито опасним и користиле су сваку прилику да у редове тих емиграната убаце совјетску агентуру.⁵³ Скривена експозитура совјетских агената била је отворена у Београду 1924. под маском југословенског огранка *Земгора*.⁵⁴ Интересантно је да су деловање *Земгора* финансирани левичарски расположени кругови

⁵¹ НБС, ф. Смирнова, Писмо И. Новицког С. Н. Смирнову, Подгорица–Београд, 3. VI 1935.

⁵² В. Маевский, *Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии*, т. 2, Њу-Йорк, 1966; В. А. Тесемников, „Российская эмиграция в Югославии (1919–1945)“, *Вопросы истории*, 10/1982; О. Ђурић, *Руска литерарна Србија 1920–1941. Писци, кружоци, издања*, Горњи Милановац – Београд, 1990; Ю. А. Писарев, „Российская эмиграция в Югославии“, *Новая и новейшая история*, 1/1991; В. И. Косик, „Русская Югославия. Фрагменты истории 1919–1944“, *Славяноведение*, 4/1992; *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, I–II, Београд, 1994; М. Јовановић, *Досељивање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд, 1996; Т. Миленковић, *Калмици у Србији, 1920–1944*, Београд, 1998; А. Б. Арсеньев, *У излучини Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Москва, 1999; В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века)*, Москва, 2000; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану. 1920–1940*, Београд, 2006; В. И. Косик, *Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е годы)*, Москва, 2007.

⁵³ ВА, П6, К265, Ф12, Бр.18/78; АЈ, 14, Ф224, 291; АЈ, 507, МУД КЈ, Ф2; НБС Ф. Смирнов, Јавни проглас Национално-Трудовог Савеза новог покољења о провокацији НКВД-а против Савеза у Београду.

⁵⁴ АС, ф. МАА, д. 8.

југословенске владе, која је давала средства за добротворне и социјалне програме *Земгора*, али који је, истовремено, добијао одређени новац и из међународних фондова.

Друштвено-политички живот емиграната је био веома шаролик. Ванпартијска сталешка удружења (са најважнијим удружењем професионалне природе – Савезом руских војника – РОВС-ом) имала су неизбежно и политичку природу, без обзира на потпуно супротно јавно декларисање. Отворено политички карактер носиле су локалне емигрантске политичке организације и филијале светских емигрантских политичких покрета. Ипак, с тачке гледишта узајамних руско-српских односа, њихово деловање није био толико значајно, јер су сва та друштва стварана због Русије и преуређења односа у њој.

За разлику од левичарског *Земгора*, који је намерно циљао на јачање руско-српских политичких односа, десничарски кругови руске емиграције махом су били опредељени за „живот на коферима“, па је и њихов политички утицај на локалну средину имао карактер нуспојаве. Посебно затворене у уске кружоке биле су организације прве генерације емиграната, које су врхунац своје активности имале 20-их година. Организације друге генерације емиграната, која је стигла у Југославију у дечачком добу или се чак родила на Балкану, имале су нешто већи ниво повезаности са локалним проблемима, али су такође биле далеко од стварности која их је окрживала. Чак и манифестације које су по својој природи биле јавне (музеји руских војних јединица, деловање легитимистичког Друштва чувања успомена на цара Николаја II, бројни дискусииони клубови посвећени садашњости и будућности Русије), биле су према српском становништву веома херметичне. Изузетак од тог правила био је „Руско-српски клуб“, који је почео своје деловање још за време постојања Србије и Русије, недуго после доласка на власт династије Карађорђевић, а служио је као нека врста лектората или читаонице, за упознавање Срба са руском културом и политиком и Руса са српским традицијама и дневнополитичким околностима. Ипак, веома је карактеристично схватање које је изнео у писму упућеном 1938. у Скопље свом другу С. А. Братцеву руски инжењер и архитекта из Београда С. Н. Смирнов, који је имао присне везе са српском елитом краљевске Југославије: „Никад не идем у Руско-српски клуб, али плаћам [чланарину], јер циљ је добар и служи будућности, а и срамота ме да ја, који сам дошао овде први пут 1899, не учествујем у томе.“⁵⁵ Клуб је стварно радио много активније 20-их година, када се руско друштво надало ско-

⁵⁵ АС, МПс, Пов. р 8, 1917; АС, МИД-Пс, ПФШ, р. 84, 1917.

ром повратку у Русију, а почео је замирати 30-их, када је било јасно да ће збацивање бољшевика ићи много теже. Јачање идеолошких и политичких веза са локалним српским друштвом десно оријентисана већи-на руске емиграције у Југославији није сматрала примарним задатком. Поједине брошуре и радови нису имали неки велики додир са ширим круговима политички активних људи.

Још једну руско-српску друштвено-политичку спону можемо јасно да уочимо у тадашњем деловању највеће хоризонтале односа два народа – у деловању православне цркве.⁵⁶ Српска православна црква је са опрезом дочекала револуционарна дешавања 1917. у Русији,⁵⁷ али је са РПЦ поделила срећу испуњења вековног сна – поновног избора руског патријарха.⁵⁸ Српска црква је помогла сестринској цркви и у спасавању руских црквених јерарха и других свештених лица, спроводећи ту помоћ већ од јула 1918. године.⁵⁹ Положај који су они имали на канонској територији СПЦ био је јединствен. Краљевина (прецизније градић Сремски Карловци) се претворила у верски центар руског народа 20-их година минулог века – седиште Руске православне цркве у иностранству (заграничне) – РПЦ(з).⁶⁰ Она је настала маја 1919. године, за време грађанског рата, и била је наследница Привремене више црквене управе на југу Русије (белогардејци). Подела Руске православне цркве на Московску патријаршију (РПЦ МП) и РПЦ(з) одиграла се због Свезаграничног руског црквеног сабора, одржаног 8. (20) новембра 1921. године у Сремским Карловцима, који је упутио позив да се на руском престолу устолочи „леgitимни православни цар из династије Романов“, уз помоћ стране војне интервенције или уз другу подршку коју би пружила било која светска сила. Владике РПЦ у Русији налазиле су се под директним притиском ВЧК – ГПУ⁶¹ и због тога су морале изричито да осуде одлуке и учеснике Карловачког сабора, али и да покушају да укину Привремену управу. Архијерејски сабор је 13. септембра 1922. наредио формирање Архијерејског синода РПЦ(з) под

⁵⁶ Детаљније у: Р. Пилиповић, „Српска православна црква, Руска православна загранична црква, Московска патријаршија (1920–1940). Узајамне везе, утицаји и односи“, докторска дисертација, Београд, 2015.

⁵⁷ АС, МИД-Пс, ПФ IV, р. 61, 1917.

⁵⁸ АС, МПс, Пов. р. 8, 1917; АС, МИД-Пс, ПФ III, р. 84, 1917.

⁵⁹ АС, МПС, 1918, Из - В/1.

⁶⁰ Русская православная церковь за рубежом – Руска православна загранична црква.

⁶¹ ВЧК при СНК РСФСР (1917–1922), ГПУ при НКВД РСФСР (1922–1923), ОГПУ при СНК СССР (1923–1934), НКВД СССР (1934–1941), НКГБ СССР (1941), ГУГБ НКВД СССР (1941–1943), НКГБ СССР (1943–1946) – иза овог дугог низа скраћеница стоји једна те иста организација – совјетска служба политичке безбедности.

окриљем СПЦ-а. У РПЦ(з) су ушли не само епископи-емигранти отерани са својих катедри него и део Руске цркве који се нашао ван домашаја бољшевика: бројне парохије у западној Европи, епархија у Америци, две епархије на Далеком истоку: пекиншка и новоформирана далекоисточна епархија харбинска, као и значајна Православна духовна мисија у Палестини. Архијерејски сабор РПЦ(з) у Сремским Карловцима и Привремени синод Московске патријаршије су 1927/28. године раскинули све административне контакте. Последња веза између РПЦ(з) и РПЦ МП прекинута је 1936. године.⁶²

У оквиру црквених веза руског и српског народа чувале су се успомене на руску царевину и на последњег руског цара. Српски патријарх Варнава је 1930. прихватио да буде почасни председник Друштва за успомену на цара Николаја II. У Београду је никао храм Александра Невског, који је чувао успомене на монархе мученике Александра Карађорђевића и Николаја Романова. Стотине руских свештеника нашле су своје место у српским парохијама, где су вршили литургије, али у проповедима и беседама нису могли а да се не дотакну несреће која је снашла Русију 1917. године. У том смислу има симболике у томе да су 1931. привремени смештај у Београду нашле малтешке реликвије Руске православне цркве – „честице дрвета Живоносног Крста Господњег, десна рука моштију Св. Јована Крститеља и чудотворна икона Пресв. Богородице Фалернске, коју је насликао св. јевангелист Лука“.⁶³ Те светиње су за време Априлског рата 1941. биле склоњене у црногорске планине, где су, после низа перипетија, касније пронашле свој стални смештај и све до сада чувају јединство историјских српских земаља у Цетињском манастиру.

Непосредни лични контакти имали су значајан утицај у описаном контексту и били су препрека појави сентимената према совјетској Русији. Међутим, насилне смрти краља Александра и патријарха Варнаве 30-их година пресекле су и ту везу. Стасала је нова генерација српских политичара и елите, која није имала додира са царском Русијом, јер је у културном смислу била оријентисана на Француску, а у политичком на Велику Британију. С друге стране, десничарска већина руске емиграције је, услед традиционално блиских руско-немачких

⁶² П. М. Андреев, *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*, Джорданвил, 1951; Г. Граббе, *Правда о Русской Церкви на Родине и за Рубежом*, Джорданвил, 1961; Г. Граббе, *Къ истории русскихъ церковныхъ разделений за границей*, Джорданвил, 1992; Д. Поспеловски, *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва, 1995.

⁶³ Неколико докумената о овом привременом смештају, који се претворио после 1944. у трајни, пронашли смо у несрећеним фондовима. Архив СПЦ, несрећена грађа; НБС, ф. С. Смирнов.

културних веза, симпатија према свим противницима большевизма и неразумевања империјалне природе нацизма и његових „источних планова“, са симпатијама погледала ка Немачкој.⁶⁴

Радило се, у ствари, о трагичном размимоилажењу између руске емиграције у Југославији и значајног дела српског народа, који је, вођен сећањем на догађаје из Првог светског рата, грчевито тражио излаз из трагичне ситуације која се у Европи створила након новог буђења немачког империјализма. Б. Н. Полозов, пријатељ С. Н. Смирнова, писао му је 1. јуна 1940. године из Теслића у Београд: „Одвратни дани, по целој држави иде активна комунистичка пропаганда, а наша полудела браћа са нестрпљењем очекују великог Словена – Стаљина.“⁶⁵

Читање ових новина наводи на пријатна размишљања, на пример: колико је још остало 'нестрељаних ниткова'?... Али ко ће да закоље Стаљина? Зар Керенски? У томе не примећујем никакву срећу.⁶⁶

Деловање Коминтерне, КПЈ и ВКП(б) на српско-руске односе у међуратном периоду сигурно је имало одређени значај. Он је углавном био индиректан. Српски комунисти су тежили да се декларишу као „Хрвати“ у упитницима попуњаваним унутар зидова ИК КИ у Москви. У црвеној Москви и осталом СССР-у радо су штампали брошуре и књиге о „непријатељском и шовинистичко-великосрпском карактеру“ Београда,⁶⁷ што је испољавало ставове ИК КИ о Србима.⁶⁸ Уосталом,

⁶⁴ А. Тимофејев, *Црвени и бели. Руски утицаји на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2014, стр. 28–66.

⁶⁵ НБС, ф. Смирнова.

⁶⁶ НБС, ф. Смирнова, Писмо С. А. Братцева С. Н. Смирнову Скопље–Београд, 15. III 1938.

⁶⁷ *О Чехословакији и Југославији. Политчас. Беседа 13*, Орел, 1922; С. Маркович, *Коммунизм в Југославији*, Москва, 1923; Б. Бошковић, *Крестњанско покретство и национални проблем в Југославији*, Москва, 1929; Р. Ђвановић, *Главняча. [Белградска тюрма и бели терор в Југославији]*, Москва, 1929; *Рапорт Југославског комсомола Маријскому комсомолу. 10 лет борьбы*, Йошкар-Ола, 1930; Н. П. Полетика, *Сараевское убийство. Исследование по истории австро-сербских отношений и балканской политики России в период 1903–1914 гг*, Ленинград, 1930; А. А. Воянский, ... *Зарево над Југославијей*, Москва, 1932; В. Л. Хорватский, *Пан-Европа и Дунайская федерация. С прил. карты и диагр*, Москва, 1933; Б. Н. Петровский, *Положение и борьба крестьянства в Југославији*, Москва, 1933; С. Драгутин, *По тюрмам Југославији*, Москва, 1934; Б. Бошковић, *Перед новым взрывом на Балканах (Итало-Југославские противоречия)*, Москва, 1934; Р. М. Стиенский, *Не забудем! [О гибели 6-ти секретарей ЦК Југославск. комсомола]*, Москва, 1934; *Наш подшефный. (Комсомол Југославији)*, Смоленск, 1935; М. П. Лазаренко, *Комсомол Југославији*, Москва, 1935; И. Броз-Тито, *Дуро Дьякович – секретарь ЦК Југославской коммунист. партии и канд. в члены ИККИ. (Биограф. справка)*, Чернигов, 1939.

⁶⁸ В. Gligorijević, *Kominternа – jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992.

ни Руси нису били „близу срца“ челника ИК КИ – Г. Е. Зиновјев је тражио да се „сасече глава нашег руског шовинизма“, а Н. И. Бухарин је Лењинову националну политику отворено тумачио као „постављање бивше велокодржавне нације у подређен положај и већих попуштања према националним захтевима мањих нација“.⁶⁹

Може се јасно уочити утицај Руске револуције и совјетског искуства на будуће деловање српских (и југословенских) бољшевика. У крвавим вировима руског грађанског рата југословенски поданици аустријске монархије, „силовољци“ и „дисиденти“ Добровољачког корпуса, калили су своју нетрпељивост и револуционарну суровост према непријатељу. Од „партизанских република“ у Ужицу и Црној Гори 1941. па до ослобођења Београда и целе Шумадије 1944, у масовном таласу терора према⁷⁰ стварним и измишљеним непријатељима у Србији без сумње се назирао глобални образац: дивљање совјетске ВЧК у доба црвеног терора 1918–1921. године. У методима и организовању борбе са политичким неистомишљеницима 1946, али и 1948, остао је неизбрисив траг политичких процеса стаљинистичког доба. Начин решавања националног питања путем поделе територије најбројнијег народа на више националних република, са додатним издвајањем из ткива централне републике двеју аутономија, лењинистички је приступ „федерализације“ који је на несрећу руског (а потом и српског народа) надвладао у чувеној дискусији о националном питању. Убрзана индустријализација на штету лаке индустрије и изградња снажне војске, у стопу праћене свемоћним апаратом тајне полиције – тај рецепт руских бољшевика користиле су после доласка на власт и вође КПЈ. Према сећању Д. Георгијевића, јануара 1920, у предграђу сибирског града Омска,⁷¹ поред још 16 Југословена у редове комуниста примљен је хрватски бравар и аустријски заробљеник Јосип Броз. Примлио га је „југословенски биро при одговарајућем комитету“ Сверуске комунистичке партије (бољшевика), који је био клица будуће КПЈ.⁷²

Историја деловања Коминтерне на Балкану представља посебну тему, која није предмет нашег истраживања.⁷³ Вође Коминтерне су у СССР-у пекле свој занат револуционара, а добијале су теоретска и прак-

⁶⁹ XII съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет, Москва, 1968. С. 613, 649–650.

⁷⁰ С. Цветковић, *Између срца и чекиња: Репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006.

⁷¹ Пар бројева да се види шта је био Омск. Око 135 хиљада људи је живело у Омску 1914. У Загребу 1910. је живело око 136 хиљада људи, а у Београду – 90 хиљада. Пут железницом од Москве до Омска дуг је око 2.700 км, а до Београда – 2.400 км.

⁷² *Комунист*, 24. мај 1957.

⁷³ В. Gligorijević, *Kominternu – jugoslovensko i srpsko pitanje*, Београд, 1992.

тична знања политичке, војно-партизанске и безбедносне природе.⁷⁴ Те школе и путовања имали су значај у међуратном периоду, када је КПЈ деловала о трошку совјетских „спонзора“, уз њихову кадровску контролу и стратешко усмеравање. Поготово су те школе добиле на значају за време Другог светског рата, када се, по рецептима „партије грађанског рата“, КПЈ борила против страних окупатора и домаћих конкурената за освајање апсолутне власти.⁷⁵ Тај совјетски утицај ипак је био скривен и није постао значајан део националног памћења два народа. При узајамном упознавању много већи утицај (који је и до данас осетан у српским стереотипима/схватањима о Русији) имао је утисак који су на југословенску (па и српску) политичку емиграцију у међуратном СССР-у оставиле Стаљинове репресије.

Прави значај тих репресија, њихово схватање у савременом руском друштву или тадашњој емиграцији представљају једну посебну тему, која је далеко од утиска који су ти догађаји оставили на југословенске комунисте. Репресије које су се распламсале у совјетској Русији 30-их година сигурно су изазвале осећај задовољства код значајног броја припадника руске емиграције и дела десно оријентисаног сегмента српског друштва. Како да не буду срећни кад су видели да су у тој репресији пали и директни организатори убиства царске породице и њене шире родбине?!⁷⁶ Упркос свему томе, они су итекако осуђивали ударе репресија по обичним људима (односно црвени терор 20-их, пљачку села на прелазу 20-их у 30-те године и дивљање према народним масама које су преживеле недаће револуције и које су 30-их биле далеко од политике).

Југословенски комунисти, међутим, најтеже су доживљавали репресије против бивших лидера СКП(б) – „лењинске гарде“ или, како су их још називали, „старих бољшевика“. Уосталом, и у самом Дому политичких емиграната у хотелу „Лукс“ у улици Тверскаја у Москви, где су живели страни комунисти, уочи хапшења је владала мрачна и песимистична атмосфера. Тај осећај шока и неверице у својим каснијим успоменама веома пластично је описало више југословенских комуниста, али најјезгровитији је опис који је оставио В. Беговић.⁷⁷ У тајновитим кабинетима официра НКВД-а, где су на силу били одвучени неподоб-

⁷⁴ АЈ, МГ, 2020, Сећања о Коминтерни К. Мразовића, делегата Пете земаљске конференције КПЈ одржане октобра 1940. у Загребу.

⁷⁵ А. Тимофејев, *Црвени и бели. Руски утицаји на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2014, стр. 167–199.

⁷⁶ Стрељани 1938–1941. А. Белобородов, Ф. Голошчекин, М. Лацис, Ј. Петерс; Г. Мјасников је успео да побегне из земље 1928. и пао у руке СССР-а након чега је стрељан 1945; Ј. Јуровски се отровао од страха пред хапшењем 1938.

⁷⁷ АЈ, МГ, 2020, Сећања В. Беговића о Коминтерни и боравку у СССР-у.

ни југословенски комунисти или где су они сами понизно допузали са пријавама против партијских колега и другова, рађао се онај дух који је избио на површину 1948, када је дошло не само до партијског конфликта између две идеолошке државе, или два тоталитарна диктатора, већ и до тектонског прелома у односима народа којима су они владали, а чије последице су се осећале неколико деценија.

Бог свети зна како и шта ће бити. Упали смо у један вртлог, а имали смо лепе жеље и наде, сада нам ништа друго не преостаје, осим да чекамо како ће се развијати ситуација даље.⁷⁸

Догађаји Другог светског рата су у Југославију стигли очекивано брутално и крваво, али су свеједно изненадили миран „бели град“ и његово становништво, где је био концентрисан и значајан део руске емиграције. Без обзира на то да ли су спадали међу дефанзивце („оборонци“) или дефетисте („пораженци“), дакле да ли су сматрали да је потребно бранити Русију од свих спољних напада или спољном непријатељу препустити уклањање бољшевизма у Русији, без обзира на то да ли су симпатисали Немце или са гнушањем гледали на нацизам, страдали су у бруталном априлском бомбардовању и писали текстове своје последње воље под бомбама.⁷⁹ Пролеће и почетак лета су у окупираном Београду прошли у бескрајим покушајима прилагођавања на новонасталу ситуацију.⁸⁰ У другим крајевима окупиране и распарчане Југославије руска емигрантска заједница је преживела тешки усуд, посебно на подручју злогласне НДХ, где је у данима усташког дивљања 1941. поред хиљада Срба страдало и неколико десетина руских емиграната.

Живот Србије и других делова Југославије у оквиру „Нове Европе“ представљао је нову кратку, али веома бруталну страницу историје руске емигрантске заједнице у западном делу Балканског полуострва. Током три године, 1941–1944, збило се више догађаја него у претходним годинама од смрти краља Александра. Дошло је до нагле промене у погледима руске емигрантске заједнице на политичку ситуацију у средини у којој су се налазили. У писмима појединаца и емигрантској дневној штампи ратног доба о локалној ситуацији и политичким

⁷⁸ ИАБ, ф. БдС, А-188, Писмо припадника колаборационистичке формације Руски заштитни корпус П. М. Авчинилова супрузи Л. Пешић Кржава – Панчево 5. I 1942.

⁷⁹ АС, ф. НА, 125.

⁸⁰ НБС, ф. Смирнова, Преписка С. Н. Смирнова.

догађајима се писало више него пре тога.⁸¹ Додуше, и сами догађаји су били много агресивнији према емигрантима. Десетине њих су постале мета српских герилаца наклоњених далеком, непознатом спасиоцу – силном и моћном Стаљину као модерној еманацији снажне подршке коју су Срби, као и пре, очекивали од Русије. Каснија колаборација руске емиграције са Немцима индиректно је водила паду угледа не само емиграната већ и Руса генерално: „Срби су тим Русима дали надимак ‘ми тоже акупатори’ и терали спрдњу са њима“.⁸²

Нагли и оштар раскол који је руско друштво доживело услед грађанског рата, до кога су довели трагични догађаји Првог светског рата и револуције, почео је у српском и уопште југословенском друштву да се понавља на неки изопачен, али ипак сличан начин. Све три стране у конфликту у српском друштву – просовјетске присталице Ј. Броза (Тита), пробританске присталице Д. Михаиловића и пронемачке присталице М. Недића – имале су свака своју визију боље будућности Србије и Југославије. Свака струја је имала и своју варијанту српског русофилства. Имали су, најзад, и своју групу Руса – наравно, неједнаку по снази и значају за њихов поглед на свет. Екстремни десничари и левичари веома брзо су пронашли „своје“ Русе – антисемите и борце против светских завера и плутократа или присталице национализације имовине, социјалне правде и безрезервне борбе против империјалиста.⁸³ Код припадника ЈВуО симпатије према стварним Русима и нису биле толико јасно зацртане, иако нису ни негиране услед популарности политичког русофилства код ширих слојева српског народа. Поједини руски емигранти су пронашли своје место у редовима сарадника ЈВуО и краљевске емигрантске владе, али су ипак били далеко од њихових симпатија. Официри и вође ЈВуО гајили су неузвраћену љубав према англосаксонској демократији, било у изворно краљевској или прекоокеанској верзији. Посебну пажњу према Русима и Русији тај сегмент учесника српског грађанског рата је испољио тек крајем рата, због чега су најслабије разумели бујну снагу која је, упркос немачким напорима, у јесен 1944. године изненада стигла на Балкан.⁸⁴

Крај Другог светског рата донео је руском друштву као целини крај менталне подељености и крај грађанског рата, јер све друге опције, осим оних повезаних са црвеном Москвом, више нису имале капацита-

⁸¹ Исто.

⁸² М. Милуновић, *Од немила до недрага*, Београд, 1992, стр. 29.

⁸³ А. Тимофејев, *Црвени и бели. Руски утицаји на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд, 2014, стр. 64.

⁸⁴ А. Тимофејев, „Руски антикомунисти и догађаји Другог светског рата у Источној Србији. 1941–1944“, *Браничево у историји Србије*, Београд, 2008, стр. 355–365.

тета да понуде самосталну алтернативу развоја Русије. Руска емиграција се претворила у избеглиштво. Они више нису могли или нису хтели да се врате у Русију, док је „политичка алтернатива“ потпуно нестала у „руском зарубежју“. Оно је сачувало само улогу чувара оног дела руске културе који није могао да се сачува на подручју захваћеном „совјетским експериментом“. Ипак, руско друштво је увелико зацелило своју рану и јаз који га је поделио почео је да се смањује услед заједничког позитивног односа према резултатима Другог светског рата. Ситуација у Југославији и Србији била је потпуно супротна. Ослобођење источних предела Југославије од немачких снага довело је и до инсталирања монопартијске диктатуре по угледу на совјетску. На тај начин долази до даљег размимоилажења у погледима руских војника и официра, опијених сличношћу руског и српског језика и понашања локалног становништва.⁸⁵ С друге стране, после нестанка немачког окупатора све очигледније су биле мане новог система, који је имао много сличности са првим годинама совјетске власти, што су пратила и бројна понижења „бивше великодржавне нације“.

*Хвала мајци Русији на таквим саветима, али је српски народ не може послушати и никад је у овом неће послушати.*⁸⁶

У раздобљу од Првог до краја Другог светског рата назире се традиционална доминанта српско-руских односа, пријатељство и сарадња у годинама ратних недаћа. Без обзира на буру идеологије и геополитике која је избила у првој половини 20. века у Европи, за период од 1917. до 1945. године можемо констатовати да ниједна политичка снага руског народа није водила рат против Србије, нити је неко српско политичко тело послало своје војнике у рат против Русије. Ипак, и Русија и Србија нестају са политичке карте већ 1917/18. године. Ако је претходни период 1878–1917. био врхунац међудржавних контаката, онда период 1917–1945. представља врхунац међуљудских односа Срба и Руса. Долази до неколико таласа масовних контаката два народа – српски добровољци и заробљеници су прошли Русију од Одесе до Архангелска и Владивостока, руски емигранти су дошли до у најмања места и оставили трага на најразличитије стране живота српског народа. Најзад, цео руски народ је прожела свест о нарочитој српској улози у организацији отпора немачком окупатору у „Новој Европи“, што је било по-

⁸⁵ ЦГА Москвџ. Ф. 1-290. Оп. 1. Д. 8.

⁸⁶ ВА, ф. ЈВуО, к. 50, 15/2, Одговор Свесловенском одбору у Москви Извршног одбора Централног националног комитета.

себно осетљива тема у суморним данима 1941–1945. године. После је дошло до контакта становништва источног дела Југославије са 300.000 црвеноармејаца, а то је превасходно био српско-руски контакт. Ипак, врхунац тих сусрета био је долазак руске емиграције и њено деловање у међуратном раздобљу, када је Србија постала центар њеног политичког (почетком 20-их) и црквеног (20-их и 30-их) деловања. Као куриозитет морамо да поменемо и да је Београд био место где је у периоду 1941–1944. деловала највећа руска библиотека ван СССР-а, чему су допринели Немци својом политиком „укрупњавања“ избегличких организација.⁸⁷

Поред свега наведеног, у периоду 1917–1945. руско-српски односи су поново враћени у контекст односа два града – Београда и Москве, где су бољшевици преместили главни град. На крају тог периода изнова је дошло до идеолошке блискости већине српског и руског народа, као и до нове идеолошке еманаације из Русије, која је, уосталом, била веома далека од некадашњих идеолошких концепата. Ипак, управо ту се почео рађати и зачетак конфликта који ће завадити Београд и Москву пар година по успешно завршеном Другом светском рату. Корени тог сукоба се без сумње налазе у последњим ратним годинама, али њихово објашњење сигурно заслужује једно посебно разматрање. У сваком случају, Срби и Руси изашли су из периода светских ратова са милионским жртвама, али и са свим својим етничким територијама окупљеним у оквиру јединствених држава; са ореолом светске суперсиле (или регионалне силе), али и без националних држава; ослобођени од јарма страних освајача, али са бруталним тоталитарним режимима на власти; као победници на папиру, али страшно осиромашени услед ратних разарања. У том драматичном периоду Срби и Руси упознали су се приликом него икад пре током својих односа – од Св. Саве до 21. века, а клице тог упознавања клијају и расту и до наших дана. Успомене на дане заједничког борбеног отпора надмоћном освајачу у два светска рата и друштвено-културно прожимање до кога је довела појава руске емиграције представљају трајну тековину у односима ова два народа.

---

⁸⁷ Видети увод у библиографију: Ј. Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003.

Summary

Alexey Timofeyev, Ph. D.

Russian and Serbian Tradition under the New Circumstances: USSR and Yugoslavia from 1918 to 1941

After the February (March) events of 1917 in Russia, Serbian government was left without Russian support in negotiations with the Entente, regarding the future of Southeastern Europe. The provisional government neither wanted nor was able to have its own opinion on the future of the Balkans. The relations between the two countries have become even more tense after the outbreak of the Bolshevik (October) Revolution. The Bolshevik regime was jeopardizing diplomatic position of Serbia by declassifying and publishing top-secret diplomatic documents which included arrangements for future annexations and negotiations on a separate peace. After the Serbian diplomatic missions and military personnel were withdrawn to the Russian territory controlled by the Entente, some of the Serbian officers and soldiers became involved in the Civil War on both sides, although the official Serbian attitude was, in spite of negative stance towards the Bolsheviks, "not to permit the use of Serbian army against the Russians." During the interwar period there were two active social phenomena connected with former Russia - the political influence of the Comintern and the Russian emigration. Conservative circles gathered around Serbian King Aleksandar and Patriarch Varnava, who represented the most important patrons of Russian emigration in interwar Yugoslavia, were directly opposed to any relationship with the Bolsheviks. Yet in 1930s a new generation of Serbian politicians grew up which was culturally oriented towards France while politically it was inclined towards the United Kingdom; this generation of Yugoslav politicians was active in Soviet era and they had no recollections of imperial Russian era. On the other hand, the right-wing, anticommunist majority of Russian emigration, traditionally close to the Russian-German cultural ties, even though unable to understand the imperial nature of Nazism, was sympathetic to the Nazi Germany. In fact, it was a tragic discord between the Russian emigration in

Yugoslavia and a significant part of the Serbian people. The interwar activities of Comintern, KPJ and VKP (b) had an obvious anti-government impact, which accelerated the deterioration of Serbian-Russian relations. The influence of the Russian Revolution and the Soviet experience was quite obvious in the future actions of Yugoslav Bolsheviks. The Yugoslav political emigration in interwar Soviet Union was also affected by strong impressions of Stalinist repression. On the other hand, many Russian emigrants and exponents of Soviet policy took part in the Second World War in Yugoslavia, which strengthened the spirit of civil war and resistance. As the war ended, Russian society overcame the most of mental divisions caused by the civil war, while the situation in Yugoslavia and Serbia was quite the opposite. The liberation of eastern Yugoslav territories from the German armed forces, achieved by both partisan (cca. 40 thousand members of the National Liberation Army of Yugoslavia) and Soviet (300 thousand troops and Red Army) troops was followed by installation of a brutal one-party dictatorship of Soviet model. After the world wars era the ideological closeness between the most of Serbian and Russian people became more appreciable as the new period of ideological emanations from Russia was devoid of former ideological concepts. In this dramatic period, Serbs and Russians have established closer relations than ever before.